

## Opponensi vélemény

Adorjáni Zsolt

### Kallimachos' *Ektheosis* Arsinoes in der Tradition griechischer Herrscherenkomiastik

Einleitung, Text und Kommentar

című akadémiai doktori értekezéséről

Adorjáni Zsoltnak az MTA doktora fokozat elnyerésére benyújtott értekezése Kallimachos egyik töredékesen fennmaradt lírai költeményének, az *Ektheosis Arsinoés*nak a tradicionális klasszika-filológia módszereivel és ambíciójával elvégzett professzionális közlése és elemzése. Az értekezés valójában a Walter de Gruyter kiadó *Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte* sorozatának 158. köteteként, 2024-ben megjelent monográfia. Ez az eljárás teljesen legitim és az utóbbi időben egyre gyakoribb, mégis szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ambivalens helyzetet teremt. A már publikált, különösen ilyen rangos kiadó gondozásában megjelentetett kötet azt implikálja, hogy a szöveg – és ez Adorjáni bevezetőjéből ki is derül – komoly szakmai kontrollon ment át, vagyis érdemi kritikai észrevételekre aligha ad lehetőséget, ezért az opponens a maga feladatát mintegy *post festa* érzéssel teljesíti. Elengedve ezt a gondolatot, a folytatásban abból indulok ki, hogy nincs az a jó munka, amelyet ne lehetne még jobbra tenni. Észrevételeim és megjegyzéseim erre irányulnak, a monográfiát pedig a továbbiakban ezért nevezem értekezésnek avagy disszertációnak.

Adorjáni vizsgálatának tárgya Kallimachos négy lírai költeményéből (az alapul vett Pfeiffer-kiadásban fr. 226–229) a harmadik fragmentum (fr. 228), amely II. Arsinoénak, Kallimachos patrónusa, II. Ptolemaios Philadelphos testvérének és feleségének a tiszteletére íródott. Bár az *Ektheosis Arsinoés* messze a legjobb állapotban fennmaradt darab a négy lírai költemény közül, ez mindössze hetvenöt részben vagy egészében fennmaradt verssort jelent. A szöveget a Kr. u. 3. vagy 4. századi Berlini papirusz őrzi, amelyet a disszerens az autopszia módszerével tanulmányozott. A papirusz két oldalból áll, amelyeken nagybetűs kézírással találhatók a versszövegek és a hozzájuk tartozó scholionok. A 169 oldal terjedelmű értekezés a recto–verso

oldalpáron található töredékes szöveg közlését, kommentálását és több szempontot mozgató elemzését nyújtja.

Az *Ektheósis Arsinoés* vizsgálata korántsem előzmények nélküli Adorjáni munkásságában. A 2021-ben a *Philologus*-ban, majd 2022-ben az *Antik Tanulmányokban* megjelent tanulmányai, valamint a 2023-ban Budapesten, majd 2024-ben Heidelbergben megjelent könyveinek egy-egy fejezete képezi a disszertáció közvetlen előzményeit, amelyeknek jelen munka a monografikus szintézisét tartalmazza.

Az erősen töredékes költemény természetesen nemcsak Adorjáni érdeklődését keltette fel, a korábbi kutatás is sok fontos eredményt hozott. A disszertáció témaválasztása mégis indokolt, mert rákérdez és újraértékel több ez idáig általánosan elfogadott álláspontot; mert a források sorát továbbiakkal, így az értelmezést új jelentésárnyalatokkal egészíti ki; végül és főképpen azért, mert a költeményben regisztrált enkómion-motívumok koncentrációja felől az egész politikai-enkomiasztikus költészetet új távlatban szemléli. Így az értekezés „egyfelől az Arsinoé-versnek szentelt monografikus vizsgálódás, másfelől hozzájárulás a görög uralkodói enkomiasztika történetéhez” (IX–X).

Bár a disszertáció alcímében szereplő *Einleitung, Text und Kommentar* sor azt ígéri, hogy ezek a szempontok lehetőség szerint arányosan jelennek meg a kifejtésben, az értekezés százhatvankilenc oldal terjedelméből nyolcvankettő, tehát a fele az Arsinoé-vers kommentárja, míg a másik fele nemcsak a bevezetést és a költemény szövegét tartalmazza, hanem az appendixet, a bibliográfiát, az indexeket és két függelékét is. A disszertáció fő ambíciója tehát egyértelműen a kommentár, amely szóról szóra haladva a szöveghelyek irodalom- és műfajtörténeti előzményeire, olykor politikai és ideológiai kontextusára, valamint az értelmező által regisztrált analógiákra, illetve az általa allúziós hálózatként fölfogott poétikai eljárásokra fókuszál, röviden: a költemény irodalmiságára és irodalomtörténeti pozicionálására.

A kommentár befogadását azonban nehezíti az értekező két eljárása. Az egyik a fentiekből is sejthető aránytalanságban nevezhető meg. Az egyes sorokhoz, szintagmákhoz és szavakhoz írt megjegyzések valójában összefüggő, kifejtő szövegek, gyakran tanulmány értékűek és terjedelműek. Így például az *Ektheósis Arsinoés* cím két tagját a disszerens összesen kilenc oldalon (29–38) kommentálja. Az ötödik sor kommentárja öt oldal terjedelmű. Az egyes kommentárok nagy terjedelme annak köszönhető, hogy Adorjáni Zsolt nemcsak regisztrálja és felsorolja az analógiákat, hanem értelmezi is az így felmutatott összefüggéseket. Vagyis az Arsinoé-költemény interpretációjának jelentős része a kommentárba került, holott a vers

irodalmi előzményeit és a hatástörténetét felvázoló, talán éppen a fentiek miatt igen rövid, kettő és négy oldal közötti terjedelmű fejezetekben lenne a helye. Egyetlen példa: Adorjáni Kallimachos *Ektheósis*a legfontosabb mintaképének tartja Simónidés Plataia-elégiáját és ezzel együtt a történelmi elégia műfaját. Ezt a kijelentését a két költemény között meggyőzően kimutatott, különböző fajtájú analógiákkal támasztja alá. Amennyiben a kommentár a párhuzamos szöveghelyeknek rövid megjegyzésekkel kísért regisztrálására korlátozódna, és az azokból felépített értelmezés egészében a Simónidés-elégia hatását tárgyaló fejezetbe került volna, akkor a kommentár áttekinthetőbb, a jelenséget kifejtő és a disszertáció egyik legfontosabb eredményét összegző Simónidés- fejezet pedig nem két és fél oldal lenne, és nem utolsósorban elkerülhető lett volna a kommentárban megfogalmazott állítások ismétlődése a kifejtésnek szánt fejezetben.

Kisebb jelentőségű, de megjegyzésre érdemes, hogy a kommentár befogadását nem könnyíti meg a disszertáció struktúrája sem. A négy nagy fejezetből álló értekezés élén az *Einleitung* címet viselő első fejezet taglalja Kallimachos versének datálását, történeti-politikai hétértét, elhelyezését a költő életművében és ezzel összefüggésben a „lírai könyv” és a műfaj problematikáját, végül a vers struktúráját és allúziós technikáját. A *Text* címet viselő második fejezet először valóban a szöveget közli kritikai apparátussal, majd ezután a szöveghordozóról, a Berlini papiruszról és a versmértékről, az Archebuleus-verssorról értekezik, amelyet Kallimachos az *Ektheósis* *Arsinoés*ben sorversként alkalmaz. Ez a két alfejezet a bevezető első fejezet zárásaként lenne megfelelő helyen, mert így lenne teljes a szövegről tudható valamennyi történeti–irodalomtörténeti realitás áttekintése, és mert így a kritikai apparátussal közölt szöveget nyomban annak a kommentárja követné.

A témaválasztást és a struktúrát illető megjegyzések után, a kommentárban és az összegző fejezetekben megfogalmazott következtetések megítéléséről fontos leszögezni, hogy a Kallimachos-vers oly mértékben töredékes, hogy valójában a lehetőségekhez mérten megalapozott hipotézisek felállítására ad lehetőséget. Erre azonban csak az az értelmező képes, aki az antikvitásból fennmaradt görög-római szövegkorpusz egészét és azok összefüggéseit mélyen ismeri. Olyan értelmező, mint Adorjáni Zsolt, akinek a szöveg- és irodalomismerete lenyűgözően teljes és alapos, és amelyet kiegészít a hasonlóan teljeskörű tájékozottsága a nemzetközi szakirodalomban. Ez a tudás szükséges ahhoz, hogy az értelmezőben a Kallimachos-vers minden szava, még a szűkebb kontextus hiányában is, gondolatokat, asszociációkat és lehetséges értelmezéseket hívjon életre. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a mindenkorai értelmezőben előhívott analógiákat nagy mértékben befolyásolja az a

körülmény, hogy – Szegedy-Maszák Mihály megfogalmazását idézve – mindannyian más olvasmányok felől olvasunk. Ezt az értelmezői meghatározottságot a jelen disszertációra alkalmazva, amikor Adorjáni az *Ektheósis*-ban regisztrált poétikai megoldások előképét kitüntetetten Pindaros olympiai ódáiban és Kallimachos egyéb költeményeiben (Artemis-himnusz, Coma Berenices, Bereniké epinikionja) láttatja, azt nemcsak a költemények kétségtelen műfaji és tematikai rokonsága alapozhatja meg, hanem a disszerens kutatói pályája is, amelynek a fő irányait és az eredményeit az említett szövegek, illetve azok elemzése alkotja meg.

A vers történeti háttérének körülírása, tehát Arsinoé Kr. e. 268 helyett 270-re datált halála mint az *Ektheósis* keletkezésének terminus post quem-je, valamint a diegéta közlésében említett kultuszhely, az Ἐμπόριον azonosítása a kanóposi templommal – a szakirodalomban széles körben elfogadott alexandriai Arsinoeion helyett – meggyőző alapot teremt a vers irodalmi szempontok szerinti elemzéséhez. Ezek sorában az első a műfaj kérdése. Adorjáni meggyőzően érvel amellett is, hogy a négy lírai költemény (fr. 226–229) a politikai, ideológiai és mitológiai utalások és átfedések alapján nem ciklust, de egyfajta sui generis egységet alkot, amelyeknek a legtalálhatóbb műfaji megnevezése – az egyébként elfogadott – μέλη. A műfaj kérdését tovább szűkítve, egyetérthetünk a kijelentéssel, hogy az *Ektheósis* leginkább *thrénos*ként határozható meg, amelyet Kallimachos a történeti elégia jellemzőivel ötvözött. A fragmentum azonban nem igazolja azt a kategorikus kijelentést, hogy „Kallimachos valódi politikai elégiát írt”. A szöveg témáját és hangját – a politikai utalásokkal és áthallásokkal együtt is – alapvetően a gyász és a veszteség uralja, amelyet a jövőbe tekintés optimizmusa old fel a zárásban.

A szöveg töredékes állapota önmagából nem teszi lehetővé a szerkezet teljes feltárását. Adorjáni mégis kísérletet tesz rá, és pedig azzal a megoldással, hogy a struktúra kérdését összekapcsolja Kallimachos allúziós technikájával: a fragmentum gondolati egységeit az általa allúzióként fölfogott motívumokra, szóhasználatra, költői képre vagy műfaji normára vezeti vissza, amely nemcsak a szerkezet rekonstrukciójára tett kísérlet, hanem magában foglalja az értelmezést is. A disszerens a prologus múzsa invokációját egy Homéros, Ibykos és Simónidész alkotta mintázatba illeszti, rámutatva az azonosságokra és a minden esetben megmutatkozó eltérésre is, amely abban a megállapításban konkludál, hogy Kallimachosznál az isteni és emberi szféra összefolyik: istenek és isteni tiszteletben részesülő alakok az emberi szférában mozognak, emberek pedig istenekké lesznek. Továbbá, Arsinoé „égi utazása” összekapcsolódik két kallimachosi költeménnyel, Bereniké hajtincsének csillaggá válásával, s egyúttal Bereniké nemeai kocsiversenyével is. Adorjáni szerint az *Ektheósis*t számos motívum hozza

összefüggésbe Pindaros II. Olympiai ódájával is: ezek a motívum-hasonlóságok különösen ott érhetők tetten, ahol Kallimachos Arsinoé halhatatlan részének útját írja le, amely a Hold mentén vezet az égi szekérhez. Meglátása szerint az *Ektheósis* szerkezete a homéroszi Démétér-himnusz mintáját követi, amelyet különösen a két költemény zárása reprezentál: ahogy a Démétér-himnuszban Perszephoné isteni tiszteletet kap, úgy Arsinoé Aphrodité Zephyritis alakjában nyer kultuszt. Az irodalmi előzmények áttekintése annak a megállapításához vezet, hogy az *Ektheósis* újfajta enkomiasztikus költemény, amely a hagyományos uralkodói enkómion műfajának szerkezetét átalakította, kifejezésmódját finomította, új árnyalatokkal gazdagította, és mint ilyen, a maga műfajában egyedülálló.

Adorjáni itt összefoglalt olvasata egy tudós filológusé, amely nem áll távol Kallimachos poétikájától, aki ugyancsak tudós filológus volt. Azonban költő is. Irodalomtörténeti közhely, hogy a hellénisztikus költők tudatosan dolgoztak az elődök költeményeivel és költeményeiből, de a szuverén alkotás ambíciójával. A disszerens elemzésében ezt a saját költői hangot, annak a keresését nem érzékelem. Elemzésében mindennek megvan az előzménye, minden megfeleltethető valamely irodalmi hagyománnyal, amely számomra túlságosan steril alkotásmódot rekonstruál. A kifejezetten kallimachosi megoldásként értelmezett sajátosság – hogy ti. a ptolemaida dimenzió nyíltan van jelen, a vers tehát explicit módon udvari költemény – nem poétikai magyarázatot kap, mivel azt valójában az *Ektheósis* keletkezésének a külső körülményei indokolják. A poétikai önállóság kimutatásának opponensi elvárása túlzónak tűnhet, tekintettel a költemény fragmentum voltára. Ez a tény ugyanakkor a hatástörténet terepén nem inti óvatosságra az értelmezőt, aki bátran tesz olyan nagyívű kijelentést, mint például a következő: „Csak annak a felismerése, hogy ez az óda [ti. Pindaros II. Olympiai ódája] az *Ektheósis* túlvilágvíziójának a mintája volt, teszi lehetővé, hogy további rejtett (etimológiai és anagrammatikus) kapcsolatokat tárjunk fel Pindarosz leírása és Kallimachos Arsinoé-költeménye között – olyanokat, amelyek nem közvetlenül a szövegben fogalmazódnak meg, hanem az alexandriai költő feltételezett Pindaros-olvasataként értékelhetők, amely közvetett hatással van az utalásokra, és megteremti azok kontextuális keretét.” (121.p.)

Nem kevésbé bátor kijelentés az *Ektheósis Arsinoé*-st az enkomiasztikus műfaj történetében fordulópontnak nevezni. Adorjáni szerint az Arsinoé haláláról szóló költemény nemcsak a műfajilag sokrétű – eposz, kardal, történeti elégia, filozófia – hagyományhoz kapcsolódik, hanem sajátos jegyei mintaként szolgáltak a későbbi korok számára. Ezért Kallimachos költeményének az irodalmi hagyományban gyökerező sajátosságait tárgyaló fejezetek (111–125.p.) után négy fejezetet szentel – bár mindössze tíz oldal terjedelemben (127–137) – olyan

példák vizsgálatának, amelyekben meglátása szerint közvetlenül kimutatható a Kallimachos-költeménnyel való párbeszéd. Négy epikus mű, Apollónios Rhodios, Ennius, Vergilius és Lucanus egy-egy szöveghelyéről van szó.

Részletesebben csak a Vergilius-párhuzamra térek ki, az arra vonatkozó megjegyzéseim érvényét kiterjesztve a recepciót taglaló fejezetek összességére. Adorjáni az *Aeneis* Dido halálát elbeszélő passzusának (IV. 645 skk.) egyes pontjaiban látja a Kallimachos-verssel való párbeszéd jeleit: mindkét jelenet helyszíne Észak-Afrika, kiindulópontja a távolból észlelt látvány, mindkettőben központi szerepet kap a máglya, valamint azonos a női szereplők viszonya, Philotera Arsinoé, Anna pedig Dido nővére. Dido levágott hajtincse (693–705) elsősorban a *Coma Berenice*st (*Aitia*, fr. 110) idézi meg, amelynek összefonódása a halállal mégis rokonítja az *Ektheósis*szal is, vagyis lehetséges, hogy Vergilius elbeszélése mindkét Kallimachos-versre alludál.

Még ha ezeket az analógiákat elfogadjuk is a két költő párbeszédeként, a lényegi kérdésre nem kapunk választ, hogy ti. Vergilius miért lépteti párbeszédbe a maga elbeszélését Kallimachos költeményeivel, mivel és hogyan gyarapítja ez az összefüggés a Dido-epizód jelntésrétegeit. Az *Aeneis* IV. énekének az *Ektheósis* kontextusában végzett interpretációjának már Pfeiffer szövegkiadása óta van irodalma – legutóbb Lee Fratantuono (*Sisters in Death: Callimachus' Apotheosis of Arsinoë and Virgil, Aeneid IV*, PAN. Rivista di Filologia Latina 12 n. s. (2023) 19–29) írt róla –, amely általában a politikai dimenzióban látja a Dido-jelenetben regisztrált allúziók magyarázatát. Adorjáni a politikai dimenzióra nem tér ki, csak a két elbeszélés között tapintható hangulati ellentétet (optimista/derűs—nyomasztóan tragikus) emeli ki, egyebekben megelégszik a párhuzamok regisztrálásával. A Kallimachos-vers hatástörténetét tárgyaló fejezetek összességében is azt a benyomást keltik, hogy a disszerens érdeklődésére csupán az *Ektheósis* hatásának érzékelése avagy érzékeltetése tart számot, az alludáló római költők intenciója – a recepcióesztétika fő kérdése – már nem.

Nemcsak a Dido–Arsinoé analógiára, hanem az értekezés egészére vonatkozó megjegyzésem, hogy a regisztrált azonosságok és analógiák nem jelentenek automatikusan allúziót, és nem teremtenek automatikusan intertextuális kapcsolatot a szövegek között. Ez a megjegyzés pedig elvezet a disszertáció hiányosságához: az irodalomelméleti alapozás és a terminológia tisztázásának a hiányához. Ha a disszerens allúzióról, sőt allúziós technikáról és intertextualitásról ír, akkor tisztázni szükséges, hogy pontosan mit ért ez alatt. Beszédes tény, hogy az egyébként roppant gazdag bibliográfia nem tartalmaz egyetlen irodalomelméleti munkát sem. Allúciónak és intertextualitásnak mint az antik, elsősorban a római irodalom

legsajátabb működésének a fogalmi és metodológiai tisztázását célzó tanulmányok az 1980-as évektől jelentek meg. Kiemelendő közülük Richard Thomas 1982-es Catullus- (Catullus and the polemics of poetic reference (64, 1–18), *AJP* 103 (1982) 144–164.) és 1986-os *Georgica*-tanulmánya (Vergil's *Georgics* and the art of reference, *HSCP* 90 (1986) 171–198.). Thomas egyrészt élesen elválasztja a nyilvánvalóan szándékos költői allúziót (amelyet ő nem allúciónak, hanem referenciának/utalásnak nevez) és a véletlen egybeesést, továbbá példaszerűen mutatja be az alludáló költő önreprezentációs eljárását. Stephen Hinds *Allusion and intertext. Dynamics of appropriation in Roman poetry* (Cambridge 1998) című kismonográfiája ugyancsak megkerülhetetlen a témában. Hinds széles körben elfogadott értelmezésében akkor beszélhetünk allúzióról, ha az irodalmi diskurzusba belép egy határozott intencióval rendelkező és ezt jelző szubjektum, az alludáló költő. Hinds könyvének 3. fejezete a Múza invokációk intertextualitását tárgyalja, amely a disszertáció azonos tematikájú fejezete számára különösen inspiráló lehet.

Az opponenssel szemben támasztott elsődleges elvárás a kritikai észrevételek megfogalmazása. Az eddigiekben erre helyeztem a hangsúlyt, amely nyilvánvalóan elfedi a disszertáció értékeit és eredményeit. Adorjáni Zsolt disszertációja valójában Kallimachos alkalmi udvari költeményének az új kritikai kiadása. Az elemző fejezetek új dimenzióban vizsgálják és helyezik el Kallimachos Arsinoé-versét, kijelölve annak helyét mind a költői életműben, mind az enkomiasztikus költészet történetében. Adorjáni ezt a komoly filológiai munkát a téma elsődleges és másodlagos irodalmának a legteljesebb ismeretével és továbbgondolásával végezte el. A disszertáció újabb megmutatkozása annak a filológiai és textológiai profizmusnak, kivételes szövegismeretnek, valamint a jártasságnak a történelmi, politikai-ideológiai, filozófiai és nem utolsósorban irodalomtörténeti háttérben és összefüggésekben, amely Adorjánit a hellénisztikus irodalom, kitüntetetten Kallimachos költészetének mára már nemzetközileg is elismert kutatójává avatta.

Az elmondottak fényében Adorjáni Zsolt akadémiai doktori értekezését nyilvános vitára alkalmasnak ítélem, és számára a Magyar Tudományos Akadémia doktora fokozat megadását javaslom.

Darab Ágnes

egyetemi tanár, az MTA doktora

Miskolc, 2025. október 26.